

Румунська політика в Бессарабії Буковині і Трансністрії в 1941 – 1944 рр.: історіографічний аспект

Геополітичне сусідство румунського й українського етносів обумовило тісну взаємодію між ними на протязі століть. Історія українсько-румунських контактів багата на драматичні події, які відбилися у ментальності українців та румунів на рівні традицій, психологічних стереотипів ставлення один до одного, які активно впливають на взаємини між двома народами сьогодні. Щоб зрозуміти динаміку й специфіку українсько-румунських відносин, необхідно чітко уявляти умови й особливості взаємодій цих країн у минулому.

Проблема Бессарабії, Буковини і Трансністрії в політиці Румунії у роки диктатури І.Антонеску (1940–1944 рр.) була і є однією з найбільш дискусійних як у радянській історіографії, так і в українській, румунській та молдовській. Значний масив архівних матеріалів, які стали доступні дослідникам в останні роки, збірники опублікованих документів, значний історіографічний доробок як вітчизняних так і зарубіжних дослідників, дозволяє поглянути на дану проблему з нової точки зору, виходячи з принципів історичної об'єктивності та конструктивного аналізу фактів та подій, що і стало предметом даної статті.

Слід зауважити, що значний внесок у розробку даної проблематики був зроблений радянськими дослідниками. Проте, значна кількість робіт радянського періоду мають кон'юнктурний характер, що значно зменшує їх наукову вартість, а деякі важливі питання цієї проблематики взагалі залишилися поза увагою істориків. Однак, ґрунтовні, щодо окремих періодів і проблем румунської політики щодо України в роки диктатури І.Антонеску, насичені багатим фактичним матеріалом й глибокими узагальненнями праці Н.Лебедева [1], М.Єрещенко [2], І.Левіта [3], Н.Пакліна [4], А.Язькової [5] й інших дослідників політики Румунії й окремих її аспектів щодо українських земель в 1940–1944 рр. створили значну наукову базу для подальшого дослідження даної проблематики.

Стосовно румунської історіографії цього питання слід відзначити, що у різні історичні періоди погляди на дану проблему змінювалися. Питання актуалізується ще й у зв'язку з тим, що в грудні 2006 р. апеляційний суд Бухареста реабілітував диктатора І.Антонеску та деяких членів його уряду.

Проте слід нагадати, що у Румунії в вересні 1940 р. було встановлено націонал-легіонерський режим профашистського спрямування. Сутність фашистського режиму, як будь якого суспільного явища, може бути з'ясована лише в процесі його зародження, становлення та еволюції. Саме тому, будь який диктаторський режим, в ході свого історичного розвитку, може набувати та втрачати усю сукупність рис притаманних для фашизму.

Румунські націонал-легіонери наслідували принципи, організацію та методи боротьби німецьких націонал-соціалістів та італійських фашистів. Румунські легіонери подібно до націонал-соціалістів вітали ідеї Гьоте, Ніцше, Фіхте, Гегеля. Проте, в Румунії радикально-націоналістичний рух мав й свої особливості та своїх ідеологів. В його основі лежали традиції румунського націоналізму, який формувався протягом історії румунського народу.

Вирішальне значення у кристалізації націоналістичної ідеї мали румунські історичні школи, представники яких, створивши оригінальну концепцію історії Румунської держави, намагалися довести її історичні права на території, які увійшли до складу Румунії після Першої світової війни та були заселені переважно нерумунами.

Провідні румунські історики, такі як Н. Йорга, І. Ністор, висунули концепцію про місіонерську роль румунів у Центрально-Східній Європі. Історики відводили для Румунії роль “бастіона” на шляху слов'ян у Європу. В основу концепції “бастіона” була покладена теорія безперервності історичного розвитку румунського народу, культури й мови від “проторумунів–даків”, які романізувалися й успадкували більш розвинуті форми державної, культурної та військової організації від римської цивілізації. Латинізація даків, які проживали на території Румунії, поставила їх на вищій щабель історичного розвитку, у порівнянні з сусідніми народами. Таким чином, Румунія стала форпостом

цивілізації й культури у Центрально-Східній Європі. “Окультурення”, тобто румунізація, сусідніх народів (в першу чергу слов’ян) визначалася як священна місія Румунії, а “окультурені” (тобто румунізовані) народи, поруч з румунами творили “Велику Румунію” (România Mare) [6, p.8-9].

Щодо долі українців, які проживали у Буковині та Бессарабії, й становили 1,2 млн. населення Румунії, то слід сказати, що як історики так і урядовці не визнавали не лише територіальні й етнічні, але й духовні права української громади (румунська влада вважала українців румунами, які забули рідну румунську мову). Радикальний румунський історик І.Ністор в праці “Історія Бессарабії” (“Istoria Basarabiei”), яка вийшла в світ в Чернівцях у 1923 р., розвинув ідею про те, що українці ніколи не були автохтонним населенням регіону [8, p.44; 9, p.283], й тому не мають ніяких історичних й етнічних прав на ці території. В Буковині, румунська пропаганда активно популяризувала “теорію рутенізації”, сформульовану тим же І.Ністором. Згідно з цією теорією, тільки румуни є автохтонами в Буковині, українці ж мігрували сюди значно пізніше і денаціоналізували автохтонне населення такою мірою, що воно цілковито втратило свою румунську сутність включаючи таку основоположну ознаку, як мова. Взагалі українці, що проживають в Буковині, на думку історика, належать до трьох окремих націй: це гуцули куманського походження; русини греко-католики, які після 1774 р. іммігрували у Буковину з Галичини; русини румунського походження, які в період австрійського панування забули свою рідну румунську мову [8, с.124].

Таким чином, першочерговим завданням румунської історичної науки, протягом усього міжвоєнного періоду, було довести безпідставність усіх зазіхань з боку українців щодо окупованих румунами українських етнічних земель.

Невизнання румунською владою українства, його етнічних, культурних та політичних прав повністю відповідало ідеї “Великої Румунії”, яка стала основною внутрішньо та зовнішньополітичною доктриною Румунії у міжвоєнний період та в роки диктатури І.Антонеску. Ще у 1919 р. будучи

підполковником генерального штабу, він видав книгу “Румуни. Їх походження, минуле, жертви та права” (“Romanii: Originea, trecutul, sacrificile si drepturile lor”). Майбутній диктатор, на сторінках цього видання, виклав погляди щодо політичних перспектив країни. І.Антонеску поділяючи погляди румунських істориків, був палким прихильником теорії про “місіонерську роль Румунії”. Розвиваючи ідею “бастіона на шляху російської експансії у Європу”, майбутній кондукетор не виключав, перспективи війни зі “східним сусідом”. У вирішенні українського питання І.Антонеску бачив лише силовий варіант. На його думку, територіальний спір між українцями й румунами, навколо Буковини, мав вирішатися лише за “допомогою багнетів”. Заперечуючи сам факт про українців як про корінних мешканців Буковини, Антонеску заявляв, що всі ті, хто прийшов й оселився в Буковині (тобто українці – Н.О.), “хай збирають валізи й забираються геть, поки ми їх не попросили це зробити”. Зі встановленням диктатури І.Антонеску, антирадянські, й особливо антиукраїнські настрої, в румунському суспільстві, лише посилювалися, набираючи радикальних форм [10].

Одним з перших видань, в румунській історіографії, з даної проблеми стала монографія І.Ністора “Історія румунів з Трансністрії: Організація, культура та їх жертви” (“Istoria romanilor din Transnistria: Organizarea, cultura si jertfa lor”) [11]. Дослідник стверджує, що Румунія та її уряд, яким керував маршал І.Антонеску не переслідувала будь-яких анексіоністських та експансіоністських цілей щодо “Трансністрії”. На думку історика, ситуація пояснювалася тим, що тривали бойові операції, тому устрій в провінції диктувався реаліями війни [11, с. 87].

Основним принципом на базі якого здійснювалася адміністративна організація “Трансністрії”, на думку історика, було створення “живого адміністративного організму”, який би був звільнений від “духу централізму та формалізму”. Як стверджує дослідник, місцеві органи влади були наділені повноваженнями, які дозволяли їм проявляти ініціативу та свободу в діях [11, с.88].

Іншим важливим критерієм в організації управління “Трансністрії”, як вважає румунський дослідник І.Ністор, став той факт, що румунські органи влади не знищили адміністративні та організаційні структури, які були запроваджені на цій території радянською владою. Лише після того, як існуюча система управління була вивчена, були вжиті, в плані загальної уніфікації, потрібні вдосконалення.

Дослідник робить висновок, що “Трансністрія” представляла собою, в плані організації адміністративного керівництва, утворення з власним управлінням, яке було організоване на базі місцевого самоврядування [11, с.89]. В той же час, історик зазначає, що адміністрація провінції безпосередньо підпорядковувалася маршалу І.Антонеску [11, с.89].

Слід зауважити, що в 50–80-их рр. ХХ ст. проблема румунської окупації Бессарабії, Північної Буковини та “Трансністрії” румунською історіографією майже не розроблялися. Центральне місце у дослідженнях румунських істориків того часу були питання державного перевороту 23 серпня 1944 р., проблеми військової історії та участі компартії Румунії в антигітлерівській боротьбі. Так у дослідженні “Акт 23 серпня 1944 в міжнародному контексті: Дослідження та документи ” (“Actul de la 23 august 1944 in context international: Studii si documente”) за редакцією Г.Бузату [12], зазначається що 22 червня 1941 р. в день вступу Румунії у війну проти СРСР, відбувся процес поляризації румунських політичних сил. Комуністична партія Румунії (КПР), була єдиною політичною організацією, яка від самого початку виступила категорично проти участі Румунії у війні [12, с.117]. КПР виступила з базовою програмою 6 вересня 1941 р. основними положеннями якої були: вихід з війни проти СРСР, вступ в антигітлерівську коаліцію, вигнання гітлерівців з країни та здобуття національної незалежності, відновлення демократичних прав і свобод. Автор дослідження відзначає провідну роль КПР у поваленні режиму І.Антонеску 23 серпня 1944 р.

У фундаментальному дослідженні “Румунія в роки Другої світової війни” (“Romania in anii celui de-al Doilea razboi mondial”) [13], яке вийшло в Бухаресті

в 1989 р. зазначається, що на пропозицію А.Гітлера перейти Дністер й просуватися на південь до Бугу, І.Антонеску відповів повною згодою. Генерал І.Антонеску, за даними дослідження, повідомив А.Гітлеру, що не висуває перед фюрером жодних вимог, проте сподівається на вияв “справедливості з боку канцлера А.Гітлера румунському народу”. Таким чином І.Антонеску сподівався привернути увагу Німеччини до проблем Трансільванії [13, с.375].

Проблема окупації радянських територій в історіографії Румунії в період диктатури Н.Чаушеску майже не досліджувалася. З падінням тоталітарного режиму Н.Чаушеску суттєво змінився характер наукових розробок. Дослідники отримали певну свободу творчості, доступ до раніше недоступних джерел інформації.

В останні десятиліття в румунській історіографії Другої світової війни з’явилися дослідження в яких розглядається та аналізується політика Румунії щодо українських земель в роки диктатури І.Антонеску. Так зокрема в дослідженні румунського дослідника К.Кіріцеску Румунія в Другій світовій війні” (“Romania in al Doilea razboi mondial”) [14] зазначається, що Трансністрія – це українська територія між Дністром та Бугом, яка на чверть заселена румунами [14, с.54]. Цей факт, як стверджує дослідник, визнавався навіть радянською владою з ініціативи якої навіть було створено Молдавську АСРР в складі Української СРР [14, с.54].

Щодо окупації Трансністрії дослідник зауважив, що І.Антонеску зумів закріпити за цією областю статус “території військової окупації”. Командуючий військами на окупованій території підпорядковувався безпосередньо Антонеску [14, с.54].

Говорячи про окупаційний режим, який був встановлений в “Трансністрії”, дослідник зазначає, що румунські органи влади ставилися дуже лояльно та толерантно до місцевого населення. Як підтвердження цього, історик наводить приклад, що румунська влада не змінила адміністративного, соціального та економічного устрою провінції. Навіть колгоспи та радгоспи не були розпущені [14, с.59]. З метою налагодити нормальне мирне життя Одеси,

навіть було відновлено роботу Одеського університету, Опери та театрів [14, с.55].

Дослідник наголосив, що Трансністрія – “найродючіший сад України”. Саме тому виробництву сільськогосподарської продукції надавалося першочергового значення [14, с.59]. Як наслідок, за твердженням історика, весною 1943 р. в Бухаресті було відкрито виставку продукції з “Трансністрії”. Виставка мала продемонструвати не лише багатства провінції, але й представити позитивні результати румунського управління земель між Дністром та Бугом [14, с.62].

Щодо вивозу продукції, сировини та різноманітного майна з окупованих територій К.Кіріцеску стверджує, що було лише два види продукції, яка була вивезена з провінції. Перший вид – продукція яка була вилучена для забезпечення румунських окупаційних підрозділів продуктами харчування. Другий вид – був визначений урядом країни і його вивозом займалася так звана “Служба трофеїв”. Вивіз сільськогосподарської продукції, худоби (якої за даними автора протягом 1942–1943 рр. було вивезено лише 10 тис. голів), та устаткування деяких фабрик, автор пояснює необхідністю подолання глибокої продовольчої та економічної кризи в Румунії. Устаткування передавалося таким підприємствам як Решиця, Петрошань та румунській залізниці [14, с.61].

Щодо злочинів проти мирного населення, то К.Кіріцеску стверджує, що репресії проти мешканців Одеси, в жовтні 1941 р^{*}, не носили масового характеру. Дослідник підтверджує, що дійсно маршал І.Антонеску віддав наказ про репресії проти цивільних громадян міста. Проте, на думку історика, цей наказ не був втілений у життя. А цифри, які були наведені на процесі проти І.Антонеску та його уряду, значно завищені. Значна частина заарештованих громадян, доводить дослідник, була звільнена або ж розбіглася. Наказ про репресії, на думку дослідника, є лише свідченням експресивного темпераменту

* В жовтні 1941 р. після вибуху будівлі одеської комендатури, в місті були проведені репресії проти мирних громадян. За кожного вбитого румунського чи німецького офіцера, за особистим наказом кондуктора, належало розстріляти по 200 “комуністів”, за вбитого солдата – 100 “комуністів”. Всього протягом 22 – 24 жовтня в Одесі та її околицях було знищено 28 тис. мирних мешканців.

маршала І.Антонеску [14, с.56]. Щодо депортацій єврейського населення Одеси, К.Кіріцеску зазначає, що депортації здійснювалися за загальним планом, який був розроблений німецьким командуванням. Цей план належало втілити на всіх окупованих територіях без виключення.

Румунський дослідник К.Кіріцеску намагається применшити участь румунських окупаційних властей в депортаціях і репресіях проти євреїв та циган. Депортації здійснювалися, на думку історика, з метою забезпечення безпеки міста та окупаційних підрозділів. Як стверджує дослідник, німці примусили румунські окупаційні власті здійснити депортацію євреїв та циган. Останні направлялися за Буг в табір “Голта” де, як підкреслює дослідник, варварськи знищувалися німцями [14, с.58].

Вцілому, румунський дослідник К.Кіріцеску, в своєму дослідженні “Румунія в Другій світовій війні” намагається виправдати дії І.Антонеску, та применшити роль румунської окупаційної адміністрації у процесі вивозу продукції та устаткування з окупованих територій. Історик робить спробу перекласти відповідальність за репресивні дії румунських властей проти мирного населення “Трансністрії” на німецьке командування. В той же час, К.Кіріцеску доводить, що румунський окупаційний режим на українських землях мав і свої позитиви, що позначилося у сфері культурного та економічного життя провінції.

В останні роки з’явилися дослідження в яких робиться спроба реабілітувати постать кондукетора І.Антонеску. Зокрема в дослідженні румунського історика Е.Мезінческу “Маршал Антонеску та катастрофа Румунії” (“Maresalul Antonescu si catastrofa Romaniei”) [15] зазначається, що в наш час піддаються критиці звинувачення, які були висунуті кондукетору на “процесі національної зради” інсценований “радянськими окупантами в 1946 р.” Як підтвердження цьому називаються заслуги І.Антонеску щодо відновлення єдності країни та приєднання Бессарабії та Північної Буковини, які були відторгнуті від Румунії в червні 1940 р [15, с.121]. До його позитивних рис відносять антикомунізм та антислов’янізм. У цьому контексті дослідник

зауважує, що методи які використовувалися І.Антонеску для боротьби проти комунізму (зокрема депортації євреїв та циган з Бессарабії, Буковини та “Трансністрії” за Буг, розстріли мирних мешканців Одеси – Н.О.) слід поєднати з широким народним визнанням. Це за твердженням румунського історика Мізінческу, стане свідоцтвом дисциплінованості задля прогресу країни (Румунії – Н.О.) в процесі її входження до Європи [15, с.121].

Важлива проблема, яка розробляється румунською історіографією Другої світової війни є проблема статусу окупованих українських земель. Зокрема румунські дослідники В-Ф.Добрінеску та І.Константін у дослідженні “Бессарабія в роки Другої світової війни (1939 – 1947)” (“Basarabia in anii celui deal Doilea razboi mondial (1939–1947)”) [16] зазначають, що наприкінці липня 1941 р. румунські військові підрозділи перейшли Дністер, для того щоб встановити кордон, знищити радянські фортифікації вздовж ріки та захистити румунське населення за Дністром [16, с.245], оскільки румунський етнічний елемент, на думку авторів в “Трансністрії” був переважаючим [16, с.246]. Однак на відміну від Бессарабії та Північної Буковини, які раніше входили до складу Румунського королівства, землі між Бугом та Дністром до складу Румунії ніколи не входили. Саме тому, на думку дослідників, румунський уряд надав “Трансністрії” статус “тимчасової окупації”, до “повного вирішення російського питання” [16, с.235]. Разом з тим, як зазначають В-Ф.Добрінеску та І.Константін, призначення цивільної особи губернатором “Трансністрії” не може розцінюватися як анексія цих земель, хоча губернатор підпорядковувався військовому керівництву [16, с.246]. В той же час, дослідники зауважили, що окуповані Румунією території між Дністром та Бугом, тобто “Трансністрія”, не розглядалися кондукетором у якості компенсації за втрачену Трансільванію, оскільки І.Антонеску ніколи не піднімав перед керівниками Рейху подібні питання [16, с.235]. Крім того, автори стверджують організація управління “Трансністрії” значно відрізнялася від тієї яка була впроваджена в Бессарабії та Буковині, що доводить тимчасовий характер румунської окупації цієї території [16, с.252].

Інший румунський дослідник І.Булей в дослідженні “Коротка історія румунів” (“Scurta istorie a romanilor”) [17] зазначає, що оцінка діяльності І.Антонеску в наш час є неоднозначною. З одного боку, як стверджує науковець, І.Антонеску є союзник А.Гітлера, він людина, яка організувала відправку значної кількості людей єврейської національності з Бессарабії та Буковини до таборів “Трансністрії”, де понад 10 тис. їх загинуло. В середині країни І.Антонеску сприймається як керівник держави, який, на думку І.Булея, не відправив жодного румунського єврея до німецьких таборів. До цього слід додати ще той факт, що І.Антонеску погодився на участь у війні проти СРСР з метою возз'єднання країни з втраченим, в червні 1940 р., землями. Ці два погляди щодо постаті І.Антонеску, на думку історика, важко не визнати [17, с.124]. Крім того, історик вважає, що румунській стороні та І.Антонеску зокрема, слід було зафіксувати умови співпраці з Німеччиною. В той же час, участь румунської армії у антирадянській війні, на думку дослідника, мала б сприяти скасування рішень II Віденського арбітражу. І.Антонеску, як стверджує І.Булей, неодноразово ставив перед німецьким фюрером це питання. В свою чергу, А.Гітлер постійно підтримував у кондукетора ілюзію щодо вирішення цієї проблеми, та зважаючи на це, довірив саме адміністрування, а не окупацію “Трансністрії” – земель між Дністром та Південним Бугом, де ще від XVIII–XIX ст. проживали румуни [17, с.127].

Відомий румунський дослідник Ф.Константініу у дослідженні “Правдива історія румунського народу” (“O istorie sincera a poporului roman”) [18] розглядає проблему участі Румунії у війні проти СРСР в комплексі військово-політичних та економічно-соціальних факторів. Автор дослідження аналізує мотиви, які спонукали кондукетора до співпраці з гітлерівською Німеччиною, та намагається обґрунтувати погляди І.Антонеску щодо відновлення “Великої Румунії”. Дослідник зазначає, що під час звільнення Бессарабії та Північної Буковини, румунські солдати та офіцери проявили найвищі патріотичні настрої та почуття за весь період війни. Вступ румунської армії за Дністер, Ф.Константініу пояснює рішенням І.Антонеску, який керувався як політичними

так і військовими мотивами. Зокрема, з військової точки зору зупинка румунської армії на лінії Дністра, загрожувало безпеці румунської території. Оскільки Румунія перебувала під загрозою контрудару Червоної армії, яка сконцентрувала на цій ділянці фронту значні сили, кондукетор прийняв рішення про продовження військових дій на схід від Дністра. Інший мотив, який спонукав рішення І.Антонеску, на думку Ф.Константініу, було бажання кондукетора відновити Велику Румунію та відмінити рішення Віденського арбітражу [18, с.403-404]. Автор стверджує, що реальними причинами вступу Румунії у війну, було бажання І.Антонеску відновити кордони Великої Румунії: на сході – військовим шляхом – захоплення території між Дністром та Південним Бугом; на заході дипломатичним – тобто, своєю лояльністю до Німеччини Антонеску намагався схилити фюрера до перегляду рішення щодо Трансільванії. Щодо “Трансністрії”, то румунський дослідник Ф.Константініу зауважує, що кондукетор висував вимоги про її анексію ще до початку війни під час зустрічі з фюрером 12 червня 1941 р. Вирішення Трансільванського питання, на думку історика, Антонеску бачив у повній лояльності до Рейху [18, с.406].

Значну увагу сучасні румунські дослідники приділяють вивченню військової історії періоду Другої світової війни. Серед таких робіт, слід відмітити колективну працю “Маршал Іон Анетонеску: “Я вів священну війну проти більшовизму”” (“Maresal Ion Antonescu: “Am facut razboiul sfant impotriva bolsevismului””) [19]. Слід відзначити, що дана робота базується на значній документальній базі. Незважаючи на певну тенденційність та суперечливий характер окремих висновків та тверджень, все ж ряд фактів та цифр, що наведені у дослідженні, представляють науковий інтерес і є актуальними у вивченні румунської військової історії 1941–1944 рр. Зокрема, у роботі зазначається, що постійні, але безрезультатні атаки Одеси у вересні – жовтні 1941 р. підривали боездатність та моральний дух румунських військ [19,с.174]. Лише за період 14 – 24 вересня 1941 р. румунська армія втратила 30 тис. загиблими [19, с.174]. В жовтні 1941 р. IV-та румунська армія, що штурмувала

Одесу, активних дій не вела, обмежуючись короткими боями та протидією щодо контратак противника.

Щодо III-ої румунської армії, то румунськими істориками наводиться інформація, що під час боїв у межиріччі Дністра та Дніпра, румуни втратили 6786 вбитими, 12942 пораненими та 133 зниклими безвісті. IV -та румунська армія, яка була задіяна у штурмі Одеси з 8 серпня по 16 жовтня 1941 р. втратила 17729 вбитими, 63345 пораненими та 11471 зниклими безвісті [19,с.92]. Тобто, підкорення “Трансністрії” Румунії обійшлося 24515 вбитими, 76287 пораненими та 11604 зниклими безвісті.

В іншому дослідженні “Антонеску, Маршал Румунії та війна за об’єднання” (“Antonescu, Marşalul României şi razboaile de reintregire”) за редакцією румунського дослідника Дж-К.Драгана зазначається, що після завоювання Бессарабії та Північної Буковини війна для Румунії не завершилася. Автор зазначає, що кондукетор І.Антонеску на прохання Гітлера погодився продовжити наступ на Одесу та захопити “Трансністрію” [20, с.270]. Тобто, дослідник робить висновок, що питання українських задністровських земель у планах Румунії постало вже в період розгортання військових операцій. Таким чином, проблема анексії українських територій, на думку дослідника, не стояла перед румунським керівництвом до війни. Крім того, в роботі зазначається, що “Трансністрія” дісталася кондукетору як плата за участь румунських збройних сил у конфлікті. Такий стан речей не задовольняв І.Антонеску. Саме тому, як вважає румунський дослідник Дж-К.Драган, кондукетор категорично відмовлявся визнавати “Трансністрію” як румунську провінцію. В роботі підкреслюється, що І.Антонеску не претендував на володіння за Дністром. Військовою акцією в межиріччі Бугу та Дністра, кондукетор намагався “зміцнити своє право щодо Трансільванії” [20, с.270]. В той же час, І.Антонеску не міг обмежитися окупацією лише Бессарабії та Північної Буковини. Дослідник стверджує, що кондукетор не смів повернути в країну “20 відбірних непереможних дивізій” в той час коли його союзники вели складні бої зі спільним ворогом. Неможливо було, на думку історика, відправити в казарми

20 дивізій, коли німці відчували нестачу в живій силі. І саме головне, неможливо було захистити відвойовані провінції, коли армія противника ще не була розгромлена остаточно. Таким чином, на думку Дж-К.Драгана, генерал І.Антонеску в тій історичній ситуації не міг діяти по-іншому [20, с.271].

Проте, інший румунський дослідник Фату М. в дослідженні “Доповнення до вивчення політичного режиму в Румунії в 1940–1944 рр.” (“Contributii la studierea regimului politic din Romania (Septembrie 1940 – august 1944)”) вважає, що 22 червня 1941 р. І.Антонеску а разом з ним і Румунія і весь румунський народ зробили крок на зустріч новій історичній авантюрі, якої одні чекали з нетерпінням, а інші передбачали її трагічний фінал. Дослідник вважає, що кондукетор І.Антонеску мав непереборне переконання, що саме йому випала доля здійснити “священну місію” та відновити кордони Румунії. Дослідник стверджує, що маршал Антонеску жертва власних ілюзій та переконань. Як доказ цього, історик наводить слова самого кондукетора, який заявляв, що не мав іншої мети крім відновлення цілісності країни та її кордонів, усіх кордонів. Ця місія була ввірена маршалу румунським народом. І якщо б країна не була розчленована, І.Антонеску не прийшов би до влади [21, с.124].

Вагомий внесок у дослідження історії Румунії періоду диктатури І.Антонеску здійснив відомий румунський дослідник Г.Бузату, який вважається провідним спеціалістом з даної проблематики. У ряді монографій, історик спробував здійснити комплексний аналіз політичних, економічних, соціальних та культурно-духовних чинників розвитку Румунії в 1940–1944 рр. Використовуючи широкий спектр як румунських так і нерумунських документів, в першу чергу німецькі та угорські, історик Г.Бузату в дослідженні “Румунія разом і без Антонеску” (“Romania cu si fara Antonescu”) зауважив, що вступ Румунії в антирадянську війну був цілком справедливим з точки зору моралі та патріотизму, оскільки Румунія повернула втрачені східні провінції, які були від неї відторгнуті роком раніше, проте, продовження військових дій на схід від Дністра, як вважає науковець, не відповідало національним інтересам румунського народу [22, с.193].

Г.Бузату стверджує, що віддаючи військам наказ перейти Прут, 22 червня 1941 р., кондукетор не провів жодної консультації з політичними силами країни. Крім того І.Антонеску не уклав жодної письмової домовленості з А.Гітлером. Це, на думку дослідника, могло б визначити рівень відносин та відповідальність сторін. Проте, цього не було зроблено. Г.Бузату доводить, що А.Гітлер не вимагав у кондукетора участі у військових акціях за Дністром. І.Антонеску одноосібно вирішив продовжити війну на сході для “спасіння віри, порядку та цивілізації”. Саме за це йому 6 серпня 1941 р. було довірено адміністрування “Трансністрії” [22, с.158].

Завершуючи огляд румунської історіографії з даної проблематики, слід зауважити, що проблема українських земель в політиці Румунії в роки диктатури І.Антонеску є однією з центральних тем досліджень. Особлива актуальність питання пояснюється наявністю ряду невирішених міждержавних питань. Саме тому активізація дослідницької роботи як з румунського, так і з українського боку має сприяти зменшенню напруги у взаєминах, наповнення стосунків між державами конкретним конструктивним змістом особливо його гуманітарної складової.

Говорячи про розробку даної проблематики в українській історичній науці слід відзначити, що ця тема для вітчизняної історіографії не є новою. Саме така постановка питання, тобто політика Румунії періоду диктатури І.Антонеску (1940–1944 рр.) на українських етнічних територіях, засвідчує про зміщення уваги вітчизняних науковців у якісно нову площину історичних розробок. Це зумовлено тим, що сьогодення вимагає об’єктивного погляду науковців на жертви, долю та героїчну боротьбу українського народу протягом 1939–1945 рр. Відомий український дослідник М.Коваль зазначає, що історіософське осмислення Другої світової та Великої Вітчизняної війни як феномена, рубіжної події в історії світу й України впродовж другої половини ХХ ст. слід визнати як першочергове завдання дослідників [22, с.19].

Процес демократизації українського суспільства, становлення модерної української нації неможливий без врахування помилок та втрат минувшини.

Проте, нажаль, поки що не створено комплексного наукового дослідження, де б знайшли своє відображення питання економічної, соціальної, національної та культурної політики Румунії на українських землях в роки диктатури І.Антонеску (1940–1944 рр.). Такий стан речей пояснюється рядом як об'єктивних, так і суб'єктивних причин: недоступність румунських архівних джерел, мовний бар'єр, відсутність власне української наукової школи, яка б досліджувала цю проблематику. Реальна можливість дослідження цієї проблеми постала на початку 90-их рр. ХХ ст. В останні роки з'явилися праці які безпосередньо торкаються окремих аспектів політики Румунії щодо України в 1940–1944 рр.

Оцінюючи стан розробки проблематики у вітчизняній історіографії, треба відзначити, що українські дослідники Другої світової, торкаючись питань румунської політики на українських територіях, часто лише констатують факт, що Бессарабія, Північна Буковина та “Трансністрія” були передані німецьким керівництвом під румунське управління. Відомий український діаспорний історик В.Косик у монографії “Україна і Німеччина у Другій світовій війні” [23] наголошує, що румунський уряд непокоїла перспектива відновлення української держави за сприяння Рейху [23, с.132]. Проте, незабаром Німеччина змінила своє ставлення до українців та української державності. Як винагороду, Румунія отримала українську Буковину, а також Одесу із смугою української території, яку назвали “Трансністрія”, за лояльність до Німеччини [23, с.132].

В даному контексті слід відзначити думку відомого українського дослідника Ю. Сливки. У статті “Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспект” Ю.Сливка зазначає, що Німеччина поневолила країни Західної та Центральної Європи, а тим більше розпочала війну з Радянським Союзом не для того щоб приносити цим народам (у тому числі і українцям) свободу. Історик Ю.Сливка вважає, що насправді йшлося про завоювання геополітичного та економічного простору за рахунок перетворення його мешканців на підневільних бранців [24, с.20]. Дослідник зауважив, що обіцянки німецького уряду, про те що Бессарабію і Північну Буковину та

частина Південної України – “Трансністрію” – одержить Румунія, мали під собою таку саму, якщо не меншу, підставу, як і домовленості у серпні – вересні 1939 р. з Радянським Союзом. Ю.Сливка робить висновок, що жодних перспектив для українського народу не тільки на державне, а й взагалі на будь-яке самостійне культурно-політичне існування, за таких умов не було [24,с.20]. Подібної думки дотримуються автори колективного дослідження “Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.)”. Незважаючи на активні дії українських націоналістичних організацій в Буковині зорієнтованих на німецьку окупаційну владу, Німеччина в свою чергу зігнорувала цей факт. Українське питання було однозначно вирішене на користь Румунії [25, с.653].

Український дослідник П.Рекотов у статті “Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.)” стверджує, що 19 серпня 1941 р. кондуктор Румунії І.Антонеску при попередньому погодженні з А.Гітлером видав декрет про введення румунської адміністрації на території між Дністром і Бугом, офіційно названої “Трансністрією” [26, с.95-96]. Історик П.Рекотов стверджує, що на відміну від Бессарабії та Північної Буковини “Трансністрія” формально до складу Румунії не входила [26, с.96]. Однак, досліджуючи структуру управління “Трансністрії” науковець зауважив, що зв’язок румунського керівництва з губернаторствами, а також управління окупаційною адміністрацією, координацію її діяльності здійснював створений при Кабінеті Міністрів так званий “Військово-цивільний кабінет для адміністрації Бессарабії, Буковини і Трансністрії”. П.Рекотов вважає, що румунські правителі на території губернаторств ввели законодавство “Старого королівства”, а всі посади префектів та преторів довірили його уродженцям. Фактично, як стверджує дослідник, адміністративний устрій практично був однаковим у трьох новоутворених губернаторствах [26, с.97].

Інший український історик Д.Кушплір вважає, що сама назва території межиріччя Південного Бугу та Дністра – “Трансністрія” вживалася румунськими істориками з початку ХХ ст. для окреслення земель на схід від

Дністра, що розглядалися націоналістичною ідеологією як одвічна румунська територія [27, с.873].

Сучасні українські дослідники зазначають, що румунський окупаційний режим на українських землях був відносно м'якшим, порівняно з німецьким. Український дослідник Я.Грицак у своїй праці "Історія України: формування модерної української нації XIX – XX ст." вважає, що румунський уряд прагнув якнайшвидше асимілювати національні меншини, використовуючи силу державного апарату. Політичні процеси відбувалися щодня, але, на думку дослідника, не йшлося про масове винищення нерумунського населення, насамперед євреїв і циган. Їх виселяли з інших частин Румунії до "Трансністрії", яка вважалася румунським Сибіром, але їх винищення не набуло масового характеру [28, с.231]. Подібної думки дотримуються Б.Кравченко [29, с.117], та деякі інші дослідники. Український історик О.Субтельний вважає, що румунська окупація "Трансністрії" була ліберальнішою у порівнянні з німецькою. Румуни на думку дослідника, самі не знищували євреїв (лише передавали їх нацистам), вони стримувалися від застосування широкого політичного терору [30, с.576]. Сучасні українські дослідники С.Аппатов та І.Макан у статті "Українсько-румунські відносини: історія і сучасність" вважають що незважаючи на репресії та грабування з боку румунської адміністрації й армії, румунський окупаційний режим був значно слабшим за німецький. Але саме в цей період, на думку істориків, склалося суто негативне уявлення про румун у ментальності мешканців Південної України. Сам вигляд румунських солдатів, обірваних, голодних, які ходили по домівках у пошуках харчів, викликав, незважаючи на жорстокі репресії в перші тижні окупації, презирство одеситів [31, с.94]. Цей негативний образ, як стверджують С.Аппатов та І.Макан, зберігся у підсвідомості українців до наших днів.

Серед сучасних українських досліджень, присвячених даній проблематиці, слід відзначити роботу А.Русака "Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР 1941–1945". Значну увагу в даному виданні

присвячено військовій історії Румунії періоду німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Історик А.Русак зазначає, що участь Румунії в антирадянській війні стала реально розглядатися німецьким керівництвом після приходу І.Антонеску до влади. Гітлерівське керівництво наголошувало на зацікавленості Румунії у захоплені радянських територій – Північної Буковини та Бессарабії [32, с.45]. Захопивши Бессарабію, Північну Буковину та “Трансністрію”, уряд І.Антонеску, як вважає історик приступив до реалізації програми створення “Великої Румунії”. А.Русак звертає увагу, що угода, яка була укладена між німецькою та румунською стороною у місті Тігіна 30 серпня 1941 р. носила суперечливий характер. З договору (“Угода про забезпечення безпеки адміністрації і економічної експлуатації території між Дністром та Бугом та Бугом та Дніпром” – Н.О.), на думку науковця, є незрозумілим характер підпорядкування “Трансністрії” румунській адміністрації. Дослідник стверджує, що Бухарест розглядав договір як остаточне рішення, в свою чергу, німецька сторона наполягала на його тимчасовому характері [32, с.51]. В цьому контексті, український історик І.Ветров у дослідженні “Діяльність німецьких монополій та військово-економічного апарату Третього Рейху на окупованій території України (1941–1942 рр.)” справедливо стверджує, що в південних районах України союзники Німеччини – румунські війська займалися неприкритим пограбуванням економіки [33, с.140]. Історик І. Ветров вважає, що все, що на території “Трансністрії” являло собою хоч якусь цінність – підлягало конфіскації. В листопаді 1941 р. румунською окупаційною владою до складу воєнних трофеїв було включено обладнання південних заводів, фабрик, навчальних закладів.

Історик І.Ветрова погоджується з думкою українського діаспорного дослідника А.Жуковського, який у статті “Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і “Трансністрія”, 1941–1944” зазначає, що економічна політика румунів у “Трансністрії” зводилася до якнайбільшого використання всіх ресурсів для Румунії. [34, с.93].

Український історик з діаспори А.Жуковський зауважив, що промисловість і торговельні підприємства Трансністрії були віддані в користування румунським урядовцям або державним кооперативам. Дослідник зазначає, що скориставшись з так званої “румунізації” торгівлі, до “Трансністрії” з Румунії приїхали тисячі спекулянтів, які не розбиралися в засобах, щоб збагатитися коштом місцевого населення. Починаючи з 1943 р. румунська адміністрація, як стверджує А.Жуковський, звернуло свою увагу на вивіз з “Трансністрії”, Бессарабії та Буковини збіжжя, харчів, худоби, а також сільськогосподарських машин, тракторів, автомашин, промислових устаткувань до Румунії.

На думку А.Жуковського політика Румунії в роки Другої світової війни на українських землях йшла за традицією заперечення прав місцевого українського населення. Румунська адміністрація вдавалася до застосування засобів румунізації, колонізації та господарської експлуатації [34, с. 93-95].

Інший діаспорний дослідник М.Новосівський, досліджуючи історію права Буковини та Бессарабії, у монографії “Нарис історії права Буковини і Басарабії” зазначає, що захоплення цих територій румунськими військами влітку 1941 р. відбулося силою зброї, що вважалось звичайною військовою окупацією. Суверенна приналежність цієї території, на думку дослідника, мала вирішуватися лише мирним договором, до підписання якого Румунія могла діяти як окупант, а не як суверен. Проте, як стверджує І.Новосівський, Румунська держава спираючись на силу та на обіцянки Німеччини, поводитися на цих територіях з першого дня окупації мов правний суверен [35, с.149]. Як зауважив дослідник, від самого початку військової окупації на території Бессарабії та Північної Буковини введено особливий поліційний терор проти нерумунського населення, а особливо проти українців. Які, за твердженням науковця, висували політичні претензії відносно цих земель.

Слід зауважити, що на сучасному етапі, проблема українських земель в політиці Румунії в роки Другої світової війни продовжує залишатися однією з

центральної тем в дослідженнях вітчизняних істориків. Підтвердженням цього є дослідження С.Комарницького, І.Фостія.

Автор монографії “Вони наближали перемогу: Буковина та буковинці в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.” С.Комарницький, на широкому джерельному матеріалі доводить, що заходи щодо вирішення так званого “єврейського питання”, трудова мобілізація, румунізація та інші акції румунської окупаційної влади в 1941–1944 рр. здійснювалися жорстокими методами [36, с.54-59]. Думку С.Комарницького поділяє й інший вітчизняний історик І.Фостій. У дослідженні “Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939–1945 рр.” він зауважив, що окупаційна політика Румунії на українських землях, хоч і мала для останньої короткочасний успіх, проте носила грабіжницький, жорстокий антилюдський, характер, що призвело в кінці-кінців саму Румунію до політичної, економічної і військової катастрофи [37, с.180].

Не можна обійти увагою дослідження М.Міхайлуци “Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і “Трансністрії” (кінець 1930-х–1944 рр.)”. Дослідник робить висновок, що у період війни, політика румунської влади в релігійній сфері здійснювалася у дусі апологетики диктатури маршала І.Антонеску. У діяльності Румунської православної місії в “Трансністрії”, як стверджує М.Міхайлуца, прослідковувалася відверта спрямованість на денационалізацію церковного життя. Румуни забороняли етно-церковний плюралізм, розпускали парафії очолювані священниками українських церков, не надавали їм можливості пастирської служби, засуджували і унеможлилювали різні релігійні форми від сект до релігійних об’єднань, які, наче б то, становили небезпеку моноцерковності і румунській державі [38, с. 166-168].

Таким чином, історіографічний аналіз наукової літератури доводить, що проблема українських територій в політиці Румунії у період диктатури І.Антонеску є недостатньо висвітленою. Це пояснюється тим, що саме така постановка проблеми ще не стала предметом комплексного дослідження в

радянській, російській, румунській українській історичній науці. Проте, накопичений вагомий історіографічний матеріал, як вітчизняною так і зарубіжною історіографією, створює базис для подальшого розвитку досліджень у даному напрямку.

Список використаної літератури

1. Лебедев Н.И. Падение диктатуры Антонеску. – М.: Международные отношения, 1966. – 479 с.; Лебедев Н.И. Наростание кризиса «верхов» в Румынии в годы второй мировой войны // Новая и новейшая история. – 1966. – № 3. – С. 84 – 94.; Лебедев Н.И. Румыния в годы второй мировой войны. – М.: ИМО, 1961. – 319 с.; Лебедев Н.И. “Железная Гвардия”, Кароль II и Гитлер. – М.: Международные отношения, 1968. – 327 с.; Лебедев Н.И. “Железная Гвардия”, Кароль II и Гитлер // Вопросы истории. – 1968. – № 6. – С.147 – 160.; Лебедев Н.И. “Железная Гвардия”, Кароль II и Гитлер // Вопросы истории. – 1968. – № 8. – С.133 – 149.; Лебедев Н.И. “Железная Гвардия”, Кароль II и Гитлер // Вопросы истории. – 1968. – № 6. – С.147 – 160.; Лебедев Н.И. Крах фашизма в Румынии. – М.: Наука, 1976. – 632 с.; Лебедев Н., Карпещенко Е. История Румынской Народной Республики. – М.: Международные отношения, 1964. – 239 с.
2. Ерещенко М. Д. К вопросу о специфике монархо-фашистских режимов в Болгарии и Румынии накануне второй мировой войны // Советское славноведение. – 1974. – № 6. – С. 74 – 83.; Ерещенко М.Д. Королевская диктатура в Румынии 1938 – 1940. – М.: Наука, 1979. – 171 с.; Ерещенко М.Д. Демократические силы Румынии против королевской диктатуры и фашизма (1938 – 1940 гг.) // Новая и Новейшая история. – 1984. – № 2. – С.45 – 61.;
3. Левит И.Э. Крах политики агрессии диктатуры Антонеску (19.XI.1942 – 23.XIII.1944). – Кишинев: Штиинца, 1983. – 376 с.; Левит И.Э. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР: Истоки, планы, реализация (1.IX.1939 – 19.IX.1942). – Кишинев: Штиинца, 1981. – 391 с.; Левит И.Э. Исторические условия освобождения Румынии от фашизма // Вопросы истории. – 1985. - № 8. – С.89 – 102.
4. Паклин Н.А. Крах диктатуры Антонеску. [Румыния. 1940 –1944 гг. Документальный очерк] // Новая и Новейшая история. – 1976. – № 3. – С. 91 – 104.; Паклин Н.А. Крах диктатуры Антонеску. [Румыния. 1940 – 1944 гг. Документальный очерк] // Новая и Новейшая история. – 1976. – № 4. – С. 95 – 114.;
5. Язькова А.А. Борьба политических партий в Румынии в период подготовки и проведения парламентских выборов 1937 года // Новая и Новейшая истори. – 1959. – № 3. – С. 123 – 135.; Язькова А.А. Румыния накануне Второй мировой войны 1934 – 1939. – М.: АНСССР, 1963. – 294 с.; Язькова А.А. О некоторых вопросах изучения истории румынского фашизма // Вопросы истории. – 1970. – № 3. – С.140 – 147.
6. Iorga N. Romania cum era pina la 1918: in 2 v. – V. 1. – Bucuresti: Minerva, 1972. – 431 p.
7. Iorga N. Romania cum era pina la 1918: in 2 v. – V.2. – Bucuresti: Minerva, 1972. – 407 p.
8. Nistos I. Problema ucraineana in lumea istoriei. – Cernauti, 1934. – 158 c.
9. Nistor I. Istoria Basarabiei. – București: Humanitas, 1991. – 350 p.
10. Antonescu I. Români: Originea, trecutul, sacrificiile și drepturile lor. – Iași : Moldova, 1991. – 90 p.
11. Nistor I. Istoria romanilor din Transnistria: Organizarea cultura și jertfa lor. – București: Eminescu, 1995. – 164 p.
12. Actul dela 23 august 1944 in contextst internațional: Studii și documente / Coord. Gh. Buzatu. – București : Științifică și Enciclopedia, 1984. – 646 p.
13. Romania in anii celui de-al doilea razboi mondial: in 3 vol. V. 1 / Comisia romana de studii si cerceteri de istorie și teorie militara/ – București: Militara, 1989. – 664 p.
14. Kiritescu C. România în al doilea război mondial: in 2 vol. – Vol 1. – București ; Universul Enciclopedic, 1995. – 360 p.
15. Mezincescu E. Marșalul Antonescu și catastrofa României. – București : Artemis, 1993. –176 p.
16. Dobrinescu V. Fl. Basarabia în anii celui de al doilea razboi mondial (1939 –1947). Iași : Institutul European, 1995. – 374p.
17. Bulei I. Scurta istoriea românilor. – București : Meronia, 1996. – 224 p.
18. Constantiniu F. O istorie sinceră a poporului român. – București: Univeris Enciclopedic, 1997. – 592 p.
19. Rotaru J. Marșalul Ion Antonescu: Am facut “razboi sfinti” impriva bolșevismului: Compania anului 1941. – Ordea: Cogito, 1994. – 203 p.
20. Antonescu, Marșalul României și razboaile de reintregire / Marturi și documente coordonate și ingregite de J.C.Dragan. – Veneția – București: Fundația Europeana, 1991. – 656 p.
21. Fatu M. Contribuții la studierea a regimului politic din România (Septembrie 1940-august 1944). – București, 1984. – 368 p.
22. Buzatu Gh. Romania cu si fara Antonescu. – Iasi: Moldova, 1991. – 388 p.

23. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 659 с.
24. Сливка Ю.Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспект // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць: Вип. – 3 – 4. – Львів, 1997. – С. 3 – 31.
25. Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.) / В.М. Ботушанський, С.М.Гакман, Ю.І.Макар – Чернівці: Рута, 2005. – 744 с.
26. Рекотов П. Органи управління на окупованій території України (1941 – 1944) // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С.90 – 101.
27. Кушплір Д. Трансністрія // Довідник з історії України / Заг. ред І. Підкови, Р. Шуста. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с. – С.873.
28. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст. – К.: Генеза, 1996. – 360 с
29. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свдомість в Україні ХХ ст. – К.: Основи, 1997. – 423 с.
30. Субтельний О. Україна : Історія. – К. : Либідь, 1993. – 720 с.
31. Аппатов С.Й., Макан І.М. Українсько-румунські відносини: історія та сучасність // УІЖ. – 1999. – № 5. – С. 87 – 99.
32. Русак А.В. Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР 1941 – 1945. – К.: Ин-т истории НАН Украины, 1998. – 296 с.
33. Ветров І. Діяльність німецьких монополій та військово-економічного апарату Третього Рейху на окупованій території України (1941 – 1942 рр.) // Молода нація. Альманах / Гол. Ред. О.Проценко. – К.: Смолоскип, 1998. – 248 с. – С.135 – 151.
34. Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої Світової Війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрі // Український історик. – 1987. – № 1-4. – С.83 – 96.
35. Новосівський І. Нарис історії права Буковини і Басарабії. – Нью-Йорк – Париж – Сидней – Торонто, 1986. – 180 с.
36. Комарницький С. Вони наближали перемогу: Буковини та буковинці в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. – Чернівці: Місто, 2005. – 272 с.
37. Фостій І.П. Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939 – 1945 рр. – Чернівці: Чернівецьке обласне відділення Пошуково-видавничого агенства “Книга Пам’яті України”, 2004. – 368 с.
38. Міхайлуца М.І. Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930-х–1944 рр.). – Одеса: «Ортішум», 2006. – 237 с.